

Samenvatting

Problematiseren van de nachtelijke openbare ruimte en surveillance

Deze dissertatie houdt zich bezig met surveillance-technologie binnen uitgaanscentra in Nederlandse steden. Surveillance en cameratoezicht zijn actuele thema's in huidige westerse samenlevingen. Sinds de aanslagen van 9/11 zien we een toename van zowel het aantal en type van surveillance technologieën in de publieke ruimte (denk aan een toename van CCTV camera's bijvoorbeeld). Een aanleiding voor deze ontwikkeling is de overtuiging dat dit soort technologieën daadwerkelijk helpen: dat er een positieve relatie bestaat tussen surveillance technologie en veiligheid in de publieke ruimte. Deze aanname kan worden bevraagd, niet alleen in termen van de noodzaak van het ontwikkelen van technologie omwille van de technologie, maar ook in termen van het soort maatschappij waarin we willen leven: wat is een wenselijke toekomst als het gaat om surveillance technologie in de maatschappij en hoe beïnvloed nieuwe surveillance technologie de publieke ruimte?

Als we kijken naar het technologisch landschap in de publieke ruimte, dan zien we combinaties van nieuwe en bestaande surveillance technologieën. Het verbinden en koppelen van surveillance-gerelateerde technologie heeft nieuwe doelen gecreëerd binnen de wereld van surveillance, zoals het streven naar een volledige surveillance-dekking van de openbare ruimte, of de mogelijkheid om constant alles te kunnen zien. Naast de technologische uitdagingen die dit met zich meebrengt (uitdagingen van aanpassing van normen, formaten, databases, code, bewaartijd, hardware etc.), genereert dit streven ook nieuwe problemen omtrent de grenzen van toezicht en surveillance in openbare ruimte, bijvoorbeeld privacy. In combinatie met de opkomst van meer geïndividualiseerde ICT-technologieën in dezelfde publieke ruimtes waar surveillance technologieën zich bevinden, worden de grenzen en verhoudingen tussen kijker en bekeken steeds vager.

Dit onderzoek kijkt specifiek naar de stedelijke publieke ruimte in de nacht, omdat in deze context de meeste incidenten voorkomen en de spanningen vaak hoog oplopen. Ook is dit een context waarin surveillance technologie aanwezig is en een rol kan spelen. Door te communiceren naar het publiek dat men in de gaten wordt gehouden in stadscentra, en dat de stad gedragsregels handhaaft in bepaalde gebieden, wordt het kwaadwillend publiek gewaarschuwd terwijl het publiek dat er is om plezier te hebben gerustgesteld: het is een spannende maar veilige plek. In het geval van 'oude' surveillance technologie zoals Closed-Circuit Television (CCTV), bestaat er een idee van duidelijke machtsverhoudingen die aan het werk zijn: een regering installeert een camera en burgers in de openbare ruimte zijn het onderwerp van toezicht voor die camera. Zowel de camera's als de surveillance-borden die we aantreffen in de openbare ruimte communiceren en informeren over wat er gebeurt: je bent een burger en als zodanig wordt er op u gelet.

Echter, wanneer deze blik wordt gedecentraliseerd en op meerdere manieren wordt verspreid, zoals we zien bij opkomende sociale en mobiele media technologieën, wordt het

moeilijker om te begrijpen wie er op wie let en waarom. Dit proefschrift heeft als doel om deze nieuwe plekken en platformen van surveillance te begrijpen door te onderzoeken hoe zowel mensen en technologieën vorm geven aan surveillance praktijken in het Nederlandse nachtleven.

Combinatie van drie theoretische perspectieven

Het theoretisch deel van dit proefschrift is gebaseerd op concepten vanuit drie disciplines: Stadsgeografie, Wetenschap-en Technologie Studies en Surveillance Studies. Vanuit deze drie vakgebieden heb ik theorieën gecombineerd om surveillance technologieën en hun bemiddelende rol in het Nederlandse nachtleven te analyseren.

De eerste is Stadsgeografie. Deze discipline kijkt naar steden en burgers binnen de steden. Het biedt ook inzichten om te kijken naar verschillende tijden en plaatsen in de stad. Een van deze tijd-ruimtes is het landschap in de nacht: een nachtelijk landschap (*nightscape*). In deze landschappen zien we een focus op het creëren van een veilige- en gemakkelijke avond of nacht. Deze focus kan deels worden verklaard door de economische ambities van de lokale overheid en andere actoren die betrokken zijn bij de ontwikkeling van de (nachtelijke) openbare ruimte: hoe veiliger, hoe meer mensen deze plekken bezoeken, hoe meer bezoekers, hoe meer economische activiteit. Een van de middelen om deze veiligheid te bereiken is via toezicht: via *surveillance*. Als we uitgaan van de veronderstelling dat deze openbare ruimtes toegankelijk en open moeten zijn voor iedereen, dan kan dit worden bevraagd door te kijken naar praktijken van surveillance en de manier waarop toezicht een veilige plek vormt voor de een, maar misschien een onprettige of gevaarlijke plek voor de ander. Met andere woorden, we kunnen de vraag stellen hoe toezicht-middelen en technologieën de ruimte vormgeven.

Om surveillance technologie te analyseren, wend ik me tot Wetenschap-en Technologie Studies. Naast het uitgangspunt vanuit deze discipline dat technologieën nooit neutraal zijn, is het ook belangrijk om te beseffen dat surveillance-technologieën verschillend uitpakken per situatie en per lokale surveillance-praktijk. Binnen deze praktijk gaat het niet alleen om de beleidsmakers en de ontwerpers, maar ook om de eindgebruikers van deze technologieën. Ik gebruik het perspectief van *Actor-Netwerk Theorie* als een manier om de praktijken van -en de relaties tussen- beleidsmakers, ontwerpers en gebruikers van opkomende surveillance technologieën te onderzoeken. Verder inzoomend op mens-technologie relaties, gebruik ik de theoretische heuristiek van *hybride collectieven* om specifieke combinaties van mens en technologie te beschrijven. Een laatste invalshoek waarvan ik gebruik is *script analyse*, waarmee ik kijk naar welke aannames worden ingeschreven in surveillance technologieën en hoe gebruikers omgaan met deze gemedieerde aannames.

Een laatste discipline die een rol speelt in dit proefschrift is Surveillance Studies. In een poging verder te gaan dan Foucauldiaanse theorieën van machtsverhoudingen binnen een samenleving die worden geuit via technologie, heb ik vooral concepten gebruikt die te maken hebben met relaties tussen toezicht en nieuwe digitale lagen in de openbare ruimte die de

daadwerkelijke *nightscape* beïnvloeden, zonder vooraf machtsverhoudingen als gegeven aan te nemen. Ondanks het feit dat deze plekken fysieke plekken zijn in stadscentra, is de rol van digitale lagen en netwerken in deze ruimtes van toenemende invloed op zowel de bezoekers van de nachtelijke stad, alsook de toezichthouders. Een uitdaging in dit proefschrift is om bestaande theorieën van surveillance te combineren met praktijken van (nieuwe) surveillance technologie-en zoals we die zien in verschillende nachtlandschappen. De centrale vraagstelling in dit proefschrift luidt:

(centrale vraagstelling)

Casussen en onderzoekslocaties

De eerste stap die ik maak richting het onderzoeken van surveillance-praktijken is het in kaart brengen van mensen en dingen die zich begeven in drie verschillende nachtlandschappen; Rotterdam, Groningen en Utrecht. Hoofdstuk 2 laat zien dat niet alleen de CCTV-camera's en/of politieagenten een nachtelijk landschap vormen, maar dat een groot aantal andere *actoren* en *actanten* van invloed zijn in het nachtelijke landschap. Het in kaart brengen van de nachtelijke landschappen van Groningen, Utrecht en Rotterdam maakt een vergelijking mogelijk tussen verschillende surveillance assemblages. Hieruit blijkt dat, hoewel surveillance-technologieën misschien 'vergelijkbaar' lijken, ze verschillend worden ingezet op deze drie plekken. Dit benadrukt de noodzaak om de lokale cultuur en de lokale context mee te nemen in analyses omtrent surveillance en de nachtelijke stad.

Een ander belangrijk inzicht dat is voortgekomen uit het in kaart brengen van de uitgaansgebieden in verschillende steden, betreft de opkomst van nieuwe, mobiele manieren van toezicht. Niet alleen vanuit de hoek van het officiële toezicht zien we mobiel- en op het lichaam gedragen- camera's, ook bezoekers van de nachtelijke stad hebben steeds vaker de mogelijkheid tot het opnemen en het delen van (audio) visuele informatie. Deze veranderingen in het landschap van mensen en technologieën veranderen mogelijk ook ideeën en praktijken over wat het betekent om te kijken en om bekeken te worden.

Om erachter te komen hoe deze verandering in het nachtelijk landschap wordt ervaren door bezoekers van de uitgaanscentra in de nacht, heb ik in hoofdstuk 3 onderzocht of en hoe burgers reageren op zowel de CCTV- als mobiele camera's in uitgaansgebieden. Een van de belangrijkste bevindingen van het empirisch onderzoek is dat mobiele camera's, onder specifieke omstandigheden, ook als surveillance-technologieën worden ervaren. De mobiele camera's zouden kunnen worden gezien als een democratische technologie vergeleken met CCTV, omdat de burger zelf controle heeft over wat wordt gefilmd en wat er zal gebeuren met de beelden, in tegenstelling tot de gesloten technologie van CCTV. Deze openheid van mobiele camera's, leidt echter tot onzekerheid onder de gefilmde of bekekenen. Een andere belangrijke bevinding is dat de respondenten in ons onderzoek niet alleen rekening houden met de mobiele camera als een vorm van toezicht, maar zij dit toezicht ook als sterker ervaren dan het gebruik van CCTV camera's, met name als het gaat om privacy.

Het gebruik van de mobiele telefoon camera in het nachtelijk landschap creëert niet alleen de mogelijkheid te onderzoeken hoe deze hybride wordt ervaren door bezoekers van uitgaanscentra, maar ook om te bestuderen of de gebruikers van mobiele telefoons hun activiteiten verbinden met toezicht en surveillance. De aanwezigheid van mobiele telefoons wordt vaak over het hoofd gezien door wetenschappers in Surveillance Studies omdat de mobiele telefoon camera niet wordt opgevat als een surveillance-technologie. Naast surveillance technologie die wordt gebruikt aan de zijde van de officiële toezichthouders (zoals politie of een lokale overheid), biedt de mobiele telefoon burgers de mogelijkheid om zelf ook te 'toezicht' te houden in de openbare ruimte en/of om bewijsmateriaal te maken en te delen, door zelf opnames te maken in de publieke ruimte.

Om de verschillende vormen van gebruik van mobiele telefoons en sociale media in een nachtelijk landschap in relatie tot vraagstukken van toezicht te analyseren, wend ik mij tot de theoretische notie van participatief toezicht. In hoofdstuk 4 heb ik twee soorten van gebruik van de mobiele telefoon camera's en *bottom-up*-gemaakt beeldmateriaal onderzocht door een onderscheid te maken tussen mobile cameragebruik tijdens een avond uit, waar de handeling van het filmen een punt van onderzoek wordt, en na een avond uit, waar het delen van gegevens de belangrijkste kwestie wordt met betrekking tot toezicht en privacy. Het delen van beeld- of geluidsmateriaal via sociale media, daarbij bijdragend aan potentiële surveillance-data, wordt door deze respondenten als niet per se positief of negatief gezien: ze zijn 'gewoon' bezoekers van het nachtelijk landschap die wat toevoegen aan de *pool* van gegevens op het Internet.

In hoofdstuk 5 heb ik de door de politie gedragen bodycamera onderzocht als een andere opkomende vorm van mobiele surveillance technologie. Dezelfde vraag als in hoofdstuk 4 kan hier worden gesteld: Hoe verhouden deze nieuwe hybriden zich in een nachtelijk landschap t.o.v. bestaande toezicht-praktijken en hoe veranderen ze surveillance praktijken? In termen van toezicht, zou de bodycamera als symmetrisch kunnen worden gezien t.o.v. de mobiele telefoon camera (in termen van gebruiker-gekozen momenten om op te nemen, mobiel, opnames op menselijke hoogte, directe verbinding tussen de camera en de gebruiker etc.). Echter, in de praktijk vertoont de bodycamera meer overeenkomsten met de logica van een CCTV-camera (bijvoorbeeld: onzekerheid over de werking van de bodycamera bij degenen die worden bekeken, een nauwelijks preventieve werking, het divergerende doel van monitoring en gericht toezicht van burgers). Onderzoek naar het beleid, het ontwerp en het gebruik via verschillende methodes zoals script-analyse, interviews en participerende observaties maakte een gedetailleerde analyse mogelijk van hoe de bodycamera-politieagent hybride werkt in de praktijk, en dus hoe het toezicht in lokale nachtlandschappen verandert.

In hoofdstuk 6 analyseer ik hoe belangrijke belanghebbenden (*stakeholders*) van toezicht in de Nederlandse nachtlandschappen de huidige situatie en de toekomst van de surveillance technologieën beoordelen. Een gerichte methode werd ontwikkeld om ingenieurs, beleidsmakers en politieagenten te laten deelnemen aan een discussie omtrent opkomende surveillance technologieën en de mogelijkheden en wenselijkheden van verschillende toekomstige toezicht in de nachtelijke stad. Deze methode is gebaseerd op een combinatie van Constructive Technology

Assessment (CTA) en ontwerpgerichte onderzoeksmethoden. De deelnemers van deze workshop kwamen uit beleids-, ontwerp- en gebruikerspraktijken van (camera)toezicht. Tijdens de workshop werden deze deelnemers uitgedaagd om, in groepsverband, een overzicht te maken van wat zij vinden dat surveillance-technologie is, hoeveel invloed de gekozen technologie-en volgens hen hebben op het nachtelijk landschap en om te reageren op drie gegeven toekomstscenario's van toezicht in Nederlandse steden. De aangeboden technologieën varieerden tussen surveillance technologie en consumenten-technologie. Dit is gedaan om het debat te sturen naar opkomende technologieën die mogelijke veranderingen teweeg brengen in het landschap van het toezicht, zoals mobiele telefoons en sociale media. De vraag op wie technologieën invloed (moeten) hebben, werd bewust opengelaten om te zien wat (surveillance) technologieën doen in de openbare ruimte volgens deze deelnemers.

Deze workshop toonde aan dat nieuwe technologieën zoals sociale media volgens deze stakeholders wel degelijk een rol spelen bij toezicht. De vraag over wat goed toezicht is, of zou moeten zijn, werd door deze deelnemers vaak beantwoord in technologische termen: goed toezicht gaat vooral over het gebruik van efficiënte en geavanceerde technologische hulpmiddelen. Deze benadering van goed toezicht kan worden begrepen in termen van de achtergrond van de deelnemers aan de workshop: alle actoren behoren tot de wereld van de organisatorische bewaking en dragen verantwoordelijkheid voor het ontwerpen, reguleren en uitoefenen van toezicht in nachtelijke landschappen die gevuld zijn met technologische apparaten. Dat gezegd hebbende, werd tijdens de workshop duidelijk dat de *outsiders* van deze workshop (mensen vanuit de praktijk van surveillance) minder gefocust waren op technologische oplossingen en vaker de aandacht richten op het belang van de menselijke actor.

Conclusies: Participatie, delen en nieuwe media (nog gstructureerder 7.2 en 7.3)

Politie-gedragen bodycameras en mobiele telefoons vertegenwoordigen respectievelijk een *top-down* en een *bottom-up* ontwikkeling in surveillance netwerken zoals zichtbaar in het Nederlands nachtleven en ze kunnen worden geïnterpreteerd als een stap naar meer symmetrie van camera's in deze ruimten. Bij het analyseren van deze opkomende technologieën gebruikte ik het concept van participatief toezicht. Via de opkomende technologieën, zoals beschreven in dit proefschrift, is de kwestie van de participatie opnieuw aangewend. In eerdere beschrijvingen van *participatieve surveillance* werd dit concept uitgelegd in termen van soorten van toezicht die niet alleen vrijwillig zijn, maar die ook speels en 'leuk' van aard zijn. Echter, in mijn toepassing van dit concept op huidige surveillance-praktijken zoals onderzocht in dit proefschrift, concludeer ik dat deelname aan surveillance niet altijd vrijwillig is, of bewust. Vaak wordt deelname gemedieerd door de gebruikte technologieën en hun interface. De introductie van nieuwe technologieën zoals de mobiele telefoon en daaraan gekoppeld sociale media in het surveillance landschap impliceert een delegatie van verantwoordelijkheden waarin nachtelijk bezoekers worden uitgenodigd om gemaakte data te delen.

Mijn proefschrift laat zien dat veel daden van participatie aan surveillance, bijvoorbeeld door het plaatsen van foto's op Facebook, vaak onbewust plaatsvinden. De gebruiker van een upload-dienst of *sharing* platform is vaak onwetend en zich onbewust van het potentiële gebruik van zijn of haar gegevens door derden. Participatie gaat verder dan de intentie of actie van een bezoeker van de nachtelijke stad die iets heeft opgenomen tijdens een avondje uit en dat heeft gedeeld; het omvat ook -vaak onzichtbare- netwerken waarin officiële toezichthouders ook meekijken. Ik heb laten zien dat nieuwe technologieën, zoals mobiele telefoons, nieuwe plekken van toezicht creëren, en dat door middel van dergelijke technologieën, plekken van toezicht wordt uitgestrekt van de fysieke nachtelijke stad en het hier-en-nu naar digitale plekken tijdens en na een avond uit.

De potentiële bijdrage aan surveillance-data via technologieën zoals de bodycamera en de mobiele telefoon kan gezien worden als een onderhandeling tussen de interface en de gebruiker. Inzoomen op zowel interface design en veronderstellingen in programmeer praktijken zou een nieuw licht kunnen werpen op hoe en waarom deze technologieën worden gebruikt en hoe de onderhandelingen van toezicht worden ingeschreven in deze interfaces.

Aanbevelingen voor de praktijk

Vanuit theoretische inzichten omtrent surveillance in de nachtelijke stad zijn er een aantal praktische punten, of aanbevelingen, te maken voor de praktijk van toezichthouders. Hiermee doel ik zowel op beleidsmakers, makers van surveillance technologie en de eindgebruikers van deze technologieën. Een van de belangrijkste punten om onder de aandacht te brengen is de noodzaak om te kijken naar welke verantwoordelijkheden omtrent surveillance worden ingeschreven in technologie, omdat de praktijk van surveillance wordt gevormd door zowel mens als technologie. Beleidsmakers en technologie-ontwikkelaars zouden (nog meer) moeten kijken naar de praktijken van eindgebruikers (politie-agenten, maar ook bezoekers van uitgaansdistricten) en hun interactie met verschillende technologieën om te begrijpen hoe zaken als toezicht, maar ook veiligheid, worden ervaren en gemedieerd. Ook zouden deze belanghebbenden betere methodes kunnen ontwikkelen om technologische trends buiten de ontwikkeling van surveillance-technologie (bijvoorbeeld sociale media) te incorporeren in innovaties. Niet alleen op praktisch niveau hebben trends zoals sociale media invloed op de nachtelijke stad. Ook in termen van verwachtingen ten opzichte van de technologie en ideeën omtrent bijvoorbeeld beeldeigendom en privacy bij eindgebruikers zijn van invloed op hoe toezicht beleefd wordt.

Dit soort inzichten zijn belangrijk als het gaat om de uitdaging om maatschappelijk verantwoord te innoveren. Maatschappelijk verantwoord innoveren kan, zoals aangegeven door het NWO-MVI-programma, inderdaad worden gestimuleerd door het injecteren van maatschappelijke en ethische vragen in het ontwerpproces in een eerder stadium dan in huidige ontwerp-praktijken gebruikelijk is. Echter, de vragen en uitleg rond wat maatschappelijk innoveren betekent gaan verder dan slechts het ontwerpproces van een technologische innovatie. Deze vragen hebben een

veelheid van andere belanghebbenden, zoals beleidsmakers, gebruikers (in dit geval de toezichthouders) en de betrokken actoren (de bekekenen). In plaats van het herhalen van typische vragen in het (beleids)discours rondom surveillance, zoals 'werkt een camera' of 'hoeveel camera's hebben we nodig om een veilig centrum te maken', is het waardevoller om te kijken naar wat er gebeurt in een nachtelijk landschap in termen van wie er daadwerkelijk gebruik maken van welke soorten technologieën en voor welke doeleinden. Dit biedt een ander perspectief op het beleid voor de invoering van surveillance technologieën en hun rol in het vormgeven van het toezicht.

De uitdaging voor ontwerpers en voor ontwerp-processen ligt niet alleen in het anticiperen op het gedrag van de eindgebruiker, maar ook in het verbinden van lokale ontwerp-keuzes betreffende specifieke surveillance toepassingen met een groter netwerk van surveillance technologieën. Voor politieagenten en andere toezichthouders betekent het veranderende technologische landschap ook dat de manier van werken van deze toezichthouders onder de loep genomen zou moeten worden. Het landschap van de surveillance is complexer geworden: deze complexiteit moet ook worden weerspiegeld in huidige- en toekomstige surveillance praktijken.